ZOOM OP ZOO

Antwerp zoo focusing on Arts and Sciences

1985

Editor : Cécile Kruyfhooft
Royal Zoological Society of Antwerp

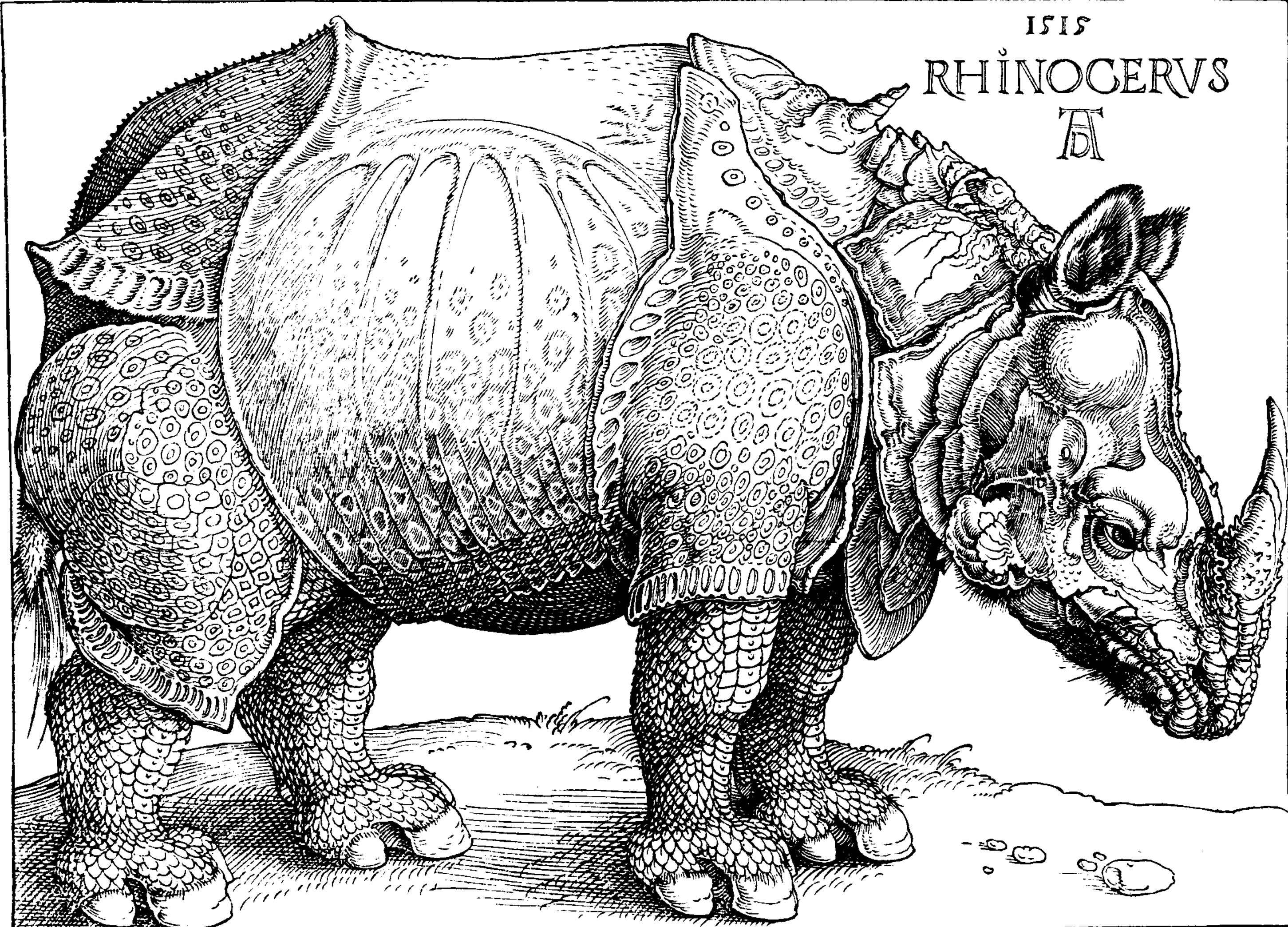
Inhoud

De iconografie van de tweehoornige neushoorn van 1500 tot 1800

L. Cornelis Rookmaaker

Inleiding

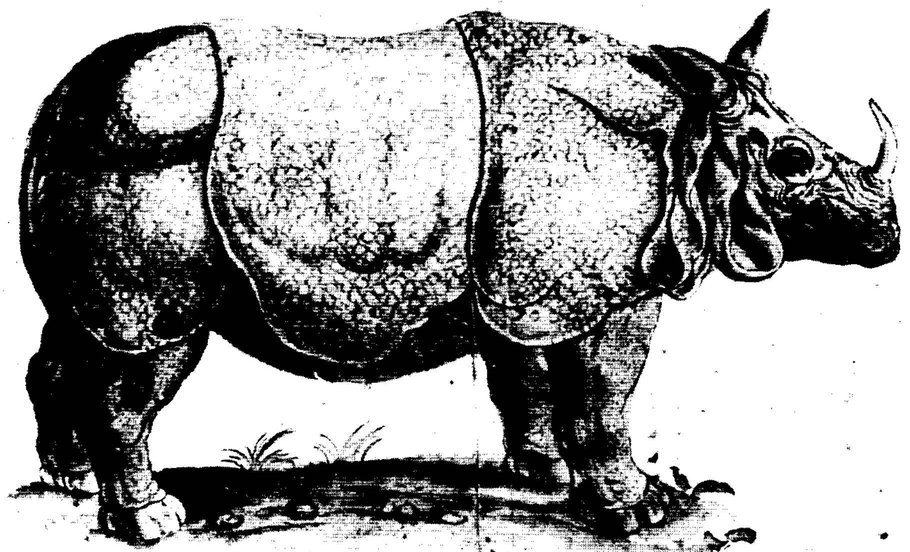
Er werden vrij weinig afbeeldingen van tweehoornige neushoorns gemaakt gedurende de drie eeuwen die hier bestudeerd zullen worden. Ze zijn kunsthistorisch onbelangrijk, ze werden niet vervaardigd door bekende kunstenaars en ook in het gehele studiegebied van de neushoorniconografie vormen ze slechts een minderheid. Van de andere kant benaderd, echter, zijn ze juist vanwege die onbekendheid zo interessant en kunnen ze op een duidelijke manier de langzaam toenemende kennis van de verschillende neushoorns in de loop der eeuwen illustreren. Er werden tussen 1500 en 1800 acht neushoorns levend naar Europa gebracht. Deze kwamen allen uit India en ze behoorden tot de éénhoornige Indische neushoorn *Rhinoceros unicornis* L., 1758, die vroeger in Pakistan, Nepal en het gehele noorden van India voorkwam. Tegenwoordig onderscheiden we daarnaast nog vier soorten. De Javaanse neushoorn *Rhinoceros sondaicus* Desmarest, 1822 leefde in grote delen van Zuid-Oost Azië, maar is nu gereduceerd tot een kleine populatie op Java. Deze soort is eveneens éénhoornig en lijkt op de Indische dieren. Hiermee vrijwel sympatrisch woont de Sumatraanse neushoorn *Dicerorhinus sumatrensis* (Fischer, 1814), die kleiner is, geen duidelijke huidplooien vertoont en twee horens op de neus draagt. In Afrika leven twee soorten, beide tweehoornig en zonder opmerkelijke huidplooien, nl. de zwarte neushoorn *Diceros bicornis* L., 1758 uit grote delen van het continent ten zuiden van de Sahara, en de witte neushoorn *Ceratotherium simum* (Burchell, 1817) die in twee gescheiden populaties in Zuidoost en Centraal Afrika voorkwam. Omdat zowel de Sumatraanse als de witte neushoorn pas na 1790 bekend werden, zal ik in deze bijdrage vrijwel alleen afbeeldingen van de zwarte neushoorn bespreken. Omdat hierover weinig gepubliceerd is, geef ik in ieder geval een opsomming van de betrokken afbeeldingen. Ik tracht ook hun waarde voor de Europese wetenschap in historische context te bespreken. Een dergelijke evaluatie is onmogelijk zonder een korte aanduiding van de iconografie van de éénhoornige neushoorns.

1. De houtsnede van Albrecht Dürer, 1515, naar een Indische neushoorn in Lissabon in dat jaar (Copyright British Museum).

Neushoorns met één hoorn

Wanneer men de bestaande literatuur bekijkt, zou men geneigd zijn te geloven dat neushoorniconografie van de hier besproken periode zich alleen bezig houdt met éénhoornige exemplaren. Die nadruk is ook niet onterecht. Er is hierover meer geschreven dan men op het eerste gezicht zou denken, zoals blijkt uit mijn bibliografie (Rookmaaker 1983a). De beste algemene overzichten zijn die van Heikamp (1980) en Clarke (1973, 1974, 1976) en van laatstgenoemde een binnenkort te verschijnen boek. Ik zal hiervan slechts een zeer beknopte samenvatting geven om de hoofdlijnen

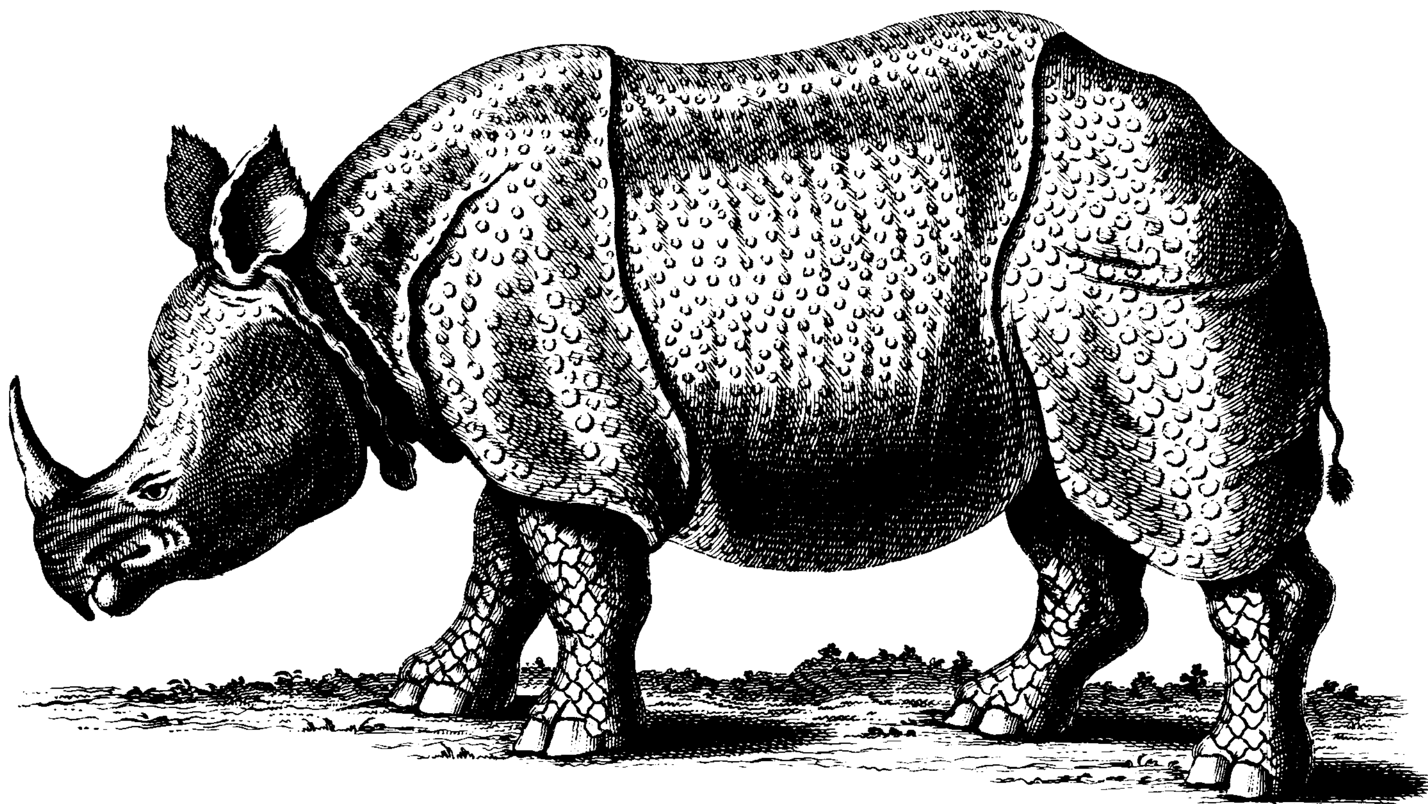

2. Schets van de neushoorn in Madrid (privé-collectie).

te schetsen, voordat ik mij zal wagen aan het historisch minder prominente, maar daarom niet minder interessante onderwerp van dit artikel.

Op 20 mei 1515 arriveerde in Lissabon de eerste neushoorn die sinds de tijd van de Romeinen levend in Europa te zien was. Dit is het dier dat we afgebeeld zien op de tekening en houtsnede van Albrecht Dürer (1471-1528) (fig. 1). Hij maakte deze afbeeldingen in 1515 te Neurenberg en moest zich daarbij geheel verlaten op een beschrijving of, hetgeen waarschijnlijker is, een hem toegezonden tekening. De neushoorn werd namelijk door de portugese koning Emanuel de Grote gegeven aan paus Leo X te

Philos. Trans. N°470. TAB. I.

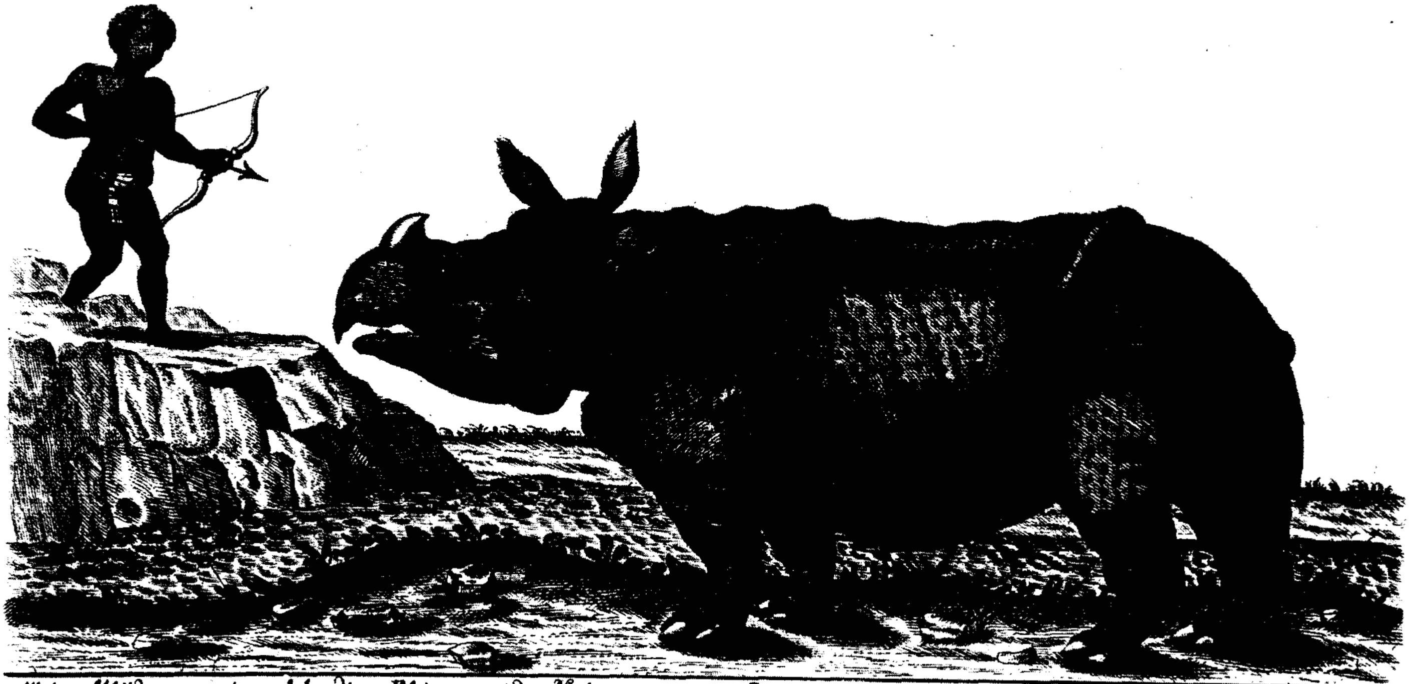

I Parsons MD. *del.* J. Mynde *sc.*

3. De enige originele afbeelding van de Indische neushoorn in Londen in 1684 (Hunterian Library, University of Glasgow).

Rome. Na een kort bezoek aan Marseille, leed het schip met de neushoorn schipbreuk voor de kust van Italië in de eerste maand van 1517. Dürer's voorstelling is zeer bekend geworden en ontelbare malen gekopieerd in alle mogelijke kunstvormen. Zelfs nu is deze zwaar bepantserde rhinoceros met één hoorn op de neus en een klein gedraaid «Dürer-hoorntje» op de schouders geen onbekende verschijning. Hij is ook opmerkelijk natuurgetrouw afgebeeld. Het kan nauwelijks teveel benadrukt worden in welke mate de «Dürer-neushoorn» het algemene beeld van de neushoorn zeer lange tijd beinvloedde en bepaalde. Zelfs de vroegste berichten over tweehoornige dieren konden ermee verklaard worden. Er was dan ook weinig alternatief.

Veel minder invloedrijk dan de houtsnede van Dürer was de zeer zeldzame kopergravure van Philippe Galle (1537-1612), in Vlaanderen gemaakt in

4. Een poster verkocht tijdens de Europese tour van de Indische neushoorn Clara (1741-1758) (Copyright Rijksmuseum Amsterdam).

1586 naar een schets (fig. 2), die door een zekere Jean Moflinius uit Spanje werd meegebracht. Deze verbeeldt de tweede Europese neushoorn, die in 1579 in Lissabon aankwam en in 1584 nog aan het hof in Madrid werd waargenomen. Galle's interpretatie werd verscheidene malen gekopieerd en is meestal te herkennen aan de vorm van de plooi op de buik.

Hierna werd er gedurende meer dan een eeuw niets nieuws toegevoegd aan de voorstelling van de neushoorn en het door Dürer geschapen beeld bleef overheersen. Een dier dat in 1684 in Londen werd tentoongesteld, baarde merkwaardig genoeg weinig opzien, want er is nauwelijks een redelijke beschrijving van te vinden, laat staan een goede schets. Slechts op één gravure (fig. 3) staat het redelijk origineel afgebeeld, maar die is van lage kwaliteit, weinig natuurgetrouw en volkomen onbekend gebleven. De volgende neushoorn, in 1739 eveneens in Londen getoond, trok ook al geen kunstenaar van enig kaliber aan en werd slechts geschetst door de

5. Pietro Longhi schilderde Clara bij haar verblijf in Venetië
(cat. nr. 1101, reproduced by courtesy of the Trustees, The National Gallery, London.).

dokter James Parsons, in wiens artikel van 1743 de beeltenis te vinden is.

Dürer kreeg pas concurrentie in het midden van de 18e eeuw. Dit kwam deels door een veranderend wetenschappelijk klimaat, waarbij men meer belang ging stellen in de ware aard en het uiterlijk van alle dieren. De neushoorn werd beter bekend door een exemplaar dat in 1741 door de nederlandse kapitein Douwe Mout uit Bengalen werd geimporteerd. In de daarop volgende jaren werd de neushoorn «Clara» in praktisch alle grote steden van het Europese continent op kermissen en jaarmarkten aan het publiek voorgesteld. Douwe Mout verkocht bij die gelegenheden drie soorten posters (fig. 4) met tekst in verschillende talen en een penning. Daarnaast werd het dier zo nu en dan bezocht door andere kunstenaars, zoals Pietro Longhi (fig. 5), Jean Oudry en Johann Elias Ridinger, om er slechts enkele te noemen. Hiermee was het pleit beslecht. De eenhoornige neus-

hoorn was geen onbekende meer voor de mensen in Europa. De exemplaren die van 1770 tot 1793 te Versailles (Rookmaaker 1983c), in 1790 en 1799 in Engeland te zien waren, konden weinig meer toevoegen. In deze periode van de 18e eeuw kwam men tevens duidelijker tot het besef dat de tweehoornige neushoorn er anders uitzag.

De onager van Aldrovandi

Het in 1616 posthuum uitgegeven werk *De Quadrupedibus* van de Italiaanse geleerde Ulisse Aldrovandi (1522-1603) bevat een afbeelding van een merkwaardige diersoort : de Asinus cornutus, onager of woudezel. Deze lijkt in de verte wel op een ezel, weliswaar met hondepoten, maar voorop de neus staat een dunne, naar achter gebogen hoorn, en ongeveer boven het oog nog een kleiner hoorntje. Aldrovandi zelf legt geen verband tussen deze «onager» en zijn neushoorns, wat ons misschien had kunnen excuseren om deze ezel samen met de eenhoorns op dezelfde plaat naar het land der fabelen te verwijzen. Toch zijn de horens op de snuit zo typisch en herkenbaar, dat aan deze afbeelding misschien een vaag bericht over een tweehoornige neushoorn ten grondslag heeft gelegen? Dezelfde «onager» vinden we terug in de bewerking van Aldrovandi's boek door Jonston

6. De onager van Aldrovandi, volgens de kopie in Jonston, 1660.

(fig. 6) (1660, pl. XI) en bij Kircher (1675 : 61) als één van de bewoners van Noach's ark.

Een mogelijk verwante afbeelding stond op een struisvogeleischaal, vroeger bewaard in het naturaliënkabinet van het Koninklijk Lyceum te Regensburg, maar nu onvindbaar sinds de overname van de verzameling door de plaatselijke universiteit. Volgens Killermann (1908 : 582, afb.; 1910 : 86) werden de versieringen aan het einde van de 17e eeuw in Nederland aangebracht. Daar staat temidden van een aantal Afrikaanse dieren en twee Hottentotten een dier met het plompe lichaam en de opgeheven voorpoot van de «Onager» van Aldrovandi. Er zijn twee horens op de snuit, waarvan in dit geval de voorste echter beduidend korter is dan de achterste. Struisvogeleieren werden in die jaren overigens geregeld van de Kaap de Goede Hoop meegenomen naar Nederland, zoals bijvoorbeeld Christoph Langhanss (1705 : 131) in 1694 vaststelde.

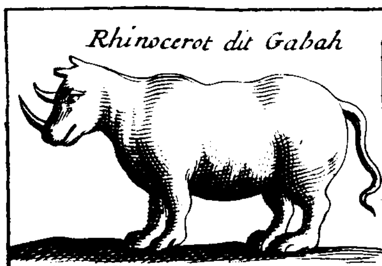
Eerste berichten uit Afrika

Toen Jan van Riebeeck in 1652 een nederzetting in het uiterste zuiden van Afrika stichtte, was hij natuurlijk meer geinteresseerd in het mogelijke gevaar en de voedingswaarde van de lokale fauna dan in een wetenschappelijk onderzoek. In die jaren kwamen de neushoorns zelfs nog dichtbij de Kaap voor, zoals blijkt uit van Riebeeck's dagboek voor 8 januari 1655 : *«Quam ons een van de soutgarders aendienen, dat sij in de soutpannen een renocheros hadden geschoten, die noch levendigh was ende soo diep in de modder van de soutpannen gesoncken lag, datter niet coste uijtcomen. Derhalven wij uijt curieusheydt eens derwaerts (omtrent 4 à 5 mijlen van hier) gingen om te sien; daer hem noch levendigh vonden ende voorts lieten dootschieten»* (van Riebeeck 1952 : 268).

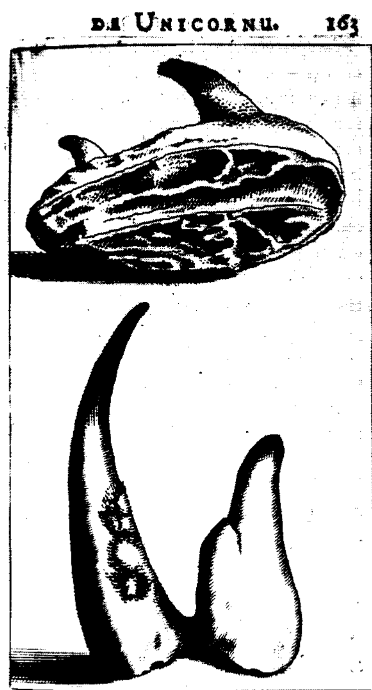
Veel 17e en 18e eeuwse bezoekers van de Kaap de Goede Hoop noemden de aanwezigheid van neushoorns, ook al zal dit slechts zelden gebaseerd zijn op persoonlijke waarneming. Verschillende delen van neushoorns schijnen voor iedereen toegankelijk geweest te zijn. Zo vermeldde de franse abbé De La Caille (1763 : 159) dat hij op 6 december 1751 zag *«chez M. Dessin la corne d'un Rhinocéros qui avoit 26 pouces de long depuis sa pointe jusqu'à sa racine exclusivement.»* De verzameling van Joachim Nicolaas von Dessin (1704-1761) heeft deels de eeuwen doorstaan en het is mogelijk dat de genoemde hoorn nog aanwezig is in het Zuid-Afrikaanse museum te Kaapstad (Bax 1970 : 53). Daarnaast kon men voor een kleine verzameling opgezette dieren eerst in het Fort terecht en vanaf ongeveer 1690 in het gastenhuis gelegen in de tuin van de V.O.C. (Rudner 1982). Men zag daar ook een opgezette neushoorn, vermeld o.a. door Valentijn in 1726 : *«1 kleinen Rhinoceros, met een groote en een kleinen hoorn op zijn neus, van welke de groote omtrent een span lang, en de kleine pas een groote vuist dik was»* (Valentijn 1971 : 108).

Woorden overtuigen echter moeilijker dan plaatjes. Het is opvallend dat in geen van de gepubliceerde reisverslagen een poging werd gedaan de Afrikaanse neushoorn af te beelden. In het boekje van Herport van 1669 (ed. 1930 : 20) bijvoorbeeld, staat op één van de platen een onvervalste Dürer-neushoorn voorin een prachtig Zuidafrikaans landschap kompleet met de Tafelberg en een groepje Hottentotten. Heikamp (1980, fig. 7) toont een zilveren schaal uit de 16e eeuw, bewaard in het Metropolitan Museum of Art te New York, waarop tussen verschillende Afrikaanse dieren een éénhoornige neushoorn prijkt.

Een kleine en niet erg geslaagde, niettemin originele afbeelding (fig. 7) van een neushoorn met twee horens gaf Etienne de Flacourt (1661 : 66) in zijn beschrijving van Madagascar. Dat is dan de eerste maal dat de thuisblijvers in Europa een Afrikaanse neushoorn konden zien. Daar waren overigens zelfs de dubbele horens nog een noviteit. Die werden afgebeeld (fig. 8) door Bartholinus (1678 : 163), waarschijnlijk naar een exemplaar in de verzameling van Johan Swammerdam Sr. te Amsterdam. De catalogus

7. De kleine tweehoornige neushoorn door E. de Flacourt in 1661 gepubliceerd (Bibliotheek Universiteit van Leiden).

8. De dubbele horen in Bartholinus (1678).

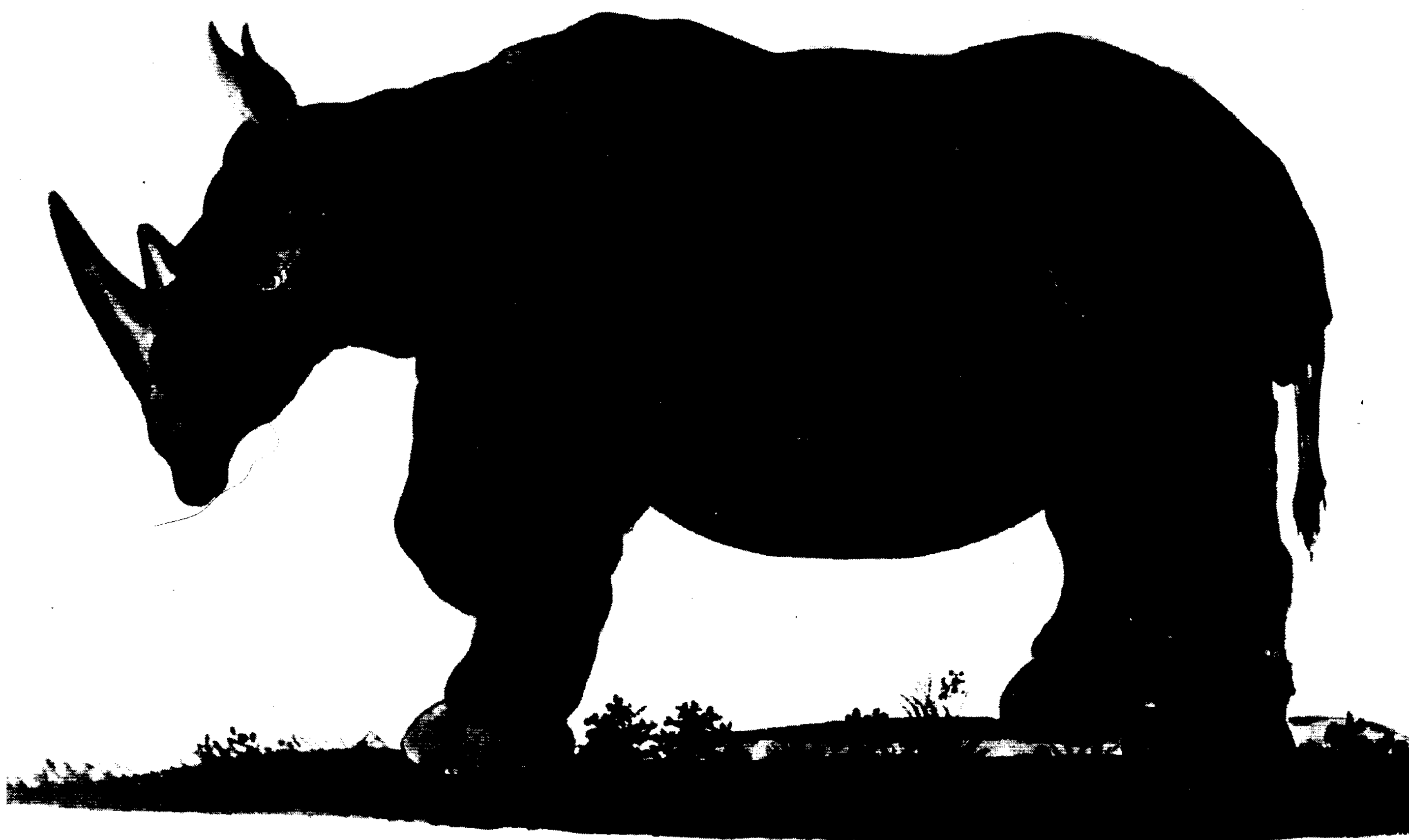
van diens «Konstkamer», enige jaren na zijn overlijden in 1661 samengesteld door zijn beroemde zoon Jan Swammerdam en door de erfgenamen ter voorbereiding op een openbare verkoping uitgegeven, vermeldde naast drie enkele horens en een neushoorntand ook *«twee paar dubbelde Rhinoster-hoorns»* (Swammerdam 1679 : 36).

Cleyer's Rhinoceros

Enige tijd geleden werd ik door Dr. Peter J.P. Whitehead van het British Museum (Natural History) attent gemaakt op een zeer interessante, onuitgegeven tekening van een dubbelhoornige neushoorn. Whitehead was die tegengekomen op zoek naar de identiteit van de «piquitinga», een klein visje in 1648 beschreven in Georg Marcgrave's *Historia Naturalis Brasiliae*. De gegeven latijnse omschrijving was onvoldoende voor een goede determinatie, met taxonomische verwarring tot gevolg. Whitehead hoopte het probleem met behulp van de oorspronkelijke tekening op te kunnen lossen. De gezochte schets was mogelijk aanwezig geweest in een grotere verzameling die als *Libri Picturati* bekend stond en eens bewaard werd in de Preussische Staatsbibliothek te Berlijn. Tijdens de laatste oorlog waren deze manuscripten naar Polen geëvacueerd en naderhand was er nooit meer iets van vernomen. Whitehead gaf niet op – wat is tenslotte belangrijker dan de determinatie van een visje? – en kon later de herontdekking van de boeken in de Jagellon Bibliotheek te Krakow melden (Whitehead 1976, 1978). Eén van deze *Libri Picturati* (no A.38) is een klein boekje, waarin naast 18 Braziliaanse tekeningen ook een aantal gevonden werd verzameld door Andreas Cleyer op Java en de Kaap de Goede Hoop, derhalve bekend als *Miscellanea Cleyeri*. Hieronder bevond zich de neushoorntekening (fig. 9), die ik eerder zonder commentaar kon publiceren (Rookmaaker 1983a, fig. 1). Het dier heeft twee horens op de neus. Het kan echter niet met zekerheid vastgesteld worden of het één van de Afrikaanse neushoornsoorten betreft, dan wel de eerste bekende afbeelding van de Sumatraanse neushoorn. De laatste mogelijkheid lijkt me geenszins onwaarschijnlijk.

Hendrik Claudius in 1685

De zojuist genoemde Andreas Cleyer was dermate geïnteresseerd in exotische planten (en dieren), dat hij tijdens zijn verblijf in Batavia in 1682 een artistiek begaafde apothecaris in dienst nam en naar het zuiden van Afrika stuurde om voor hem planten te verzamelen en te tekenen. Deze Hendrik Claudius, rond 1655 te Breslau geboren, bleef aan de Kaap van 1682 tot 1687 (Gunn & Codd 1981 : 117-119). Hoewel zijn naam niet in de betreffende documenten voorkomt, moet hij hebben deelgenomen aan de eerste groots opgezette expeditie in het Zuidafrikaanse binnenland, die werd geleid door Simon van der Stel (1639-1712). Het relaas van deze tocht in noordelijke richting, die duurde van 25 augustus 1685 tot 26 januari 1686, werd gepubliceerd door Valentijn in 1716 (ed. 1971, I : 225-367; herdrukt door Molsbergen 1916 : 139-211) en later opnieuw bewerkt naar het in Dublin teruggevonden manuscript door Waterhouse (1932). De tekeningen die tijdens of na de expeditie werden gemaakt, zijn nu verdeeld over

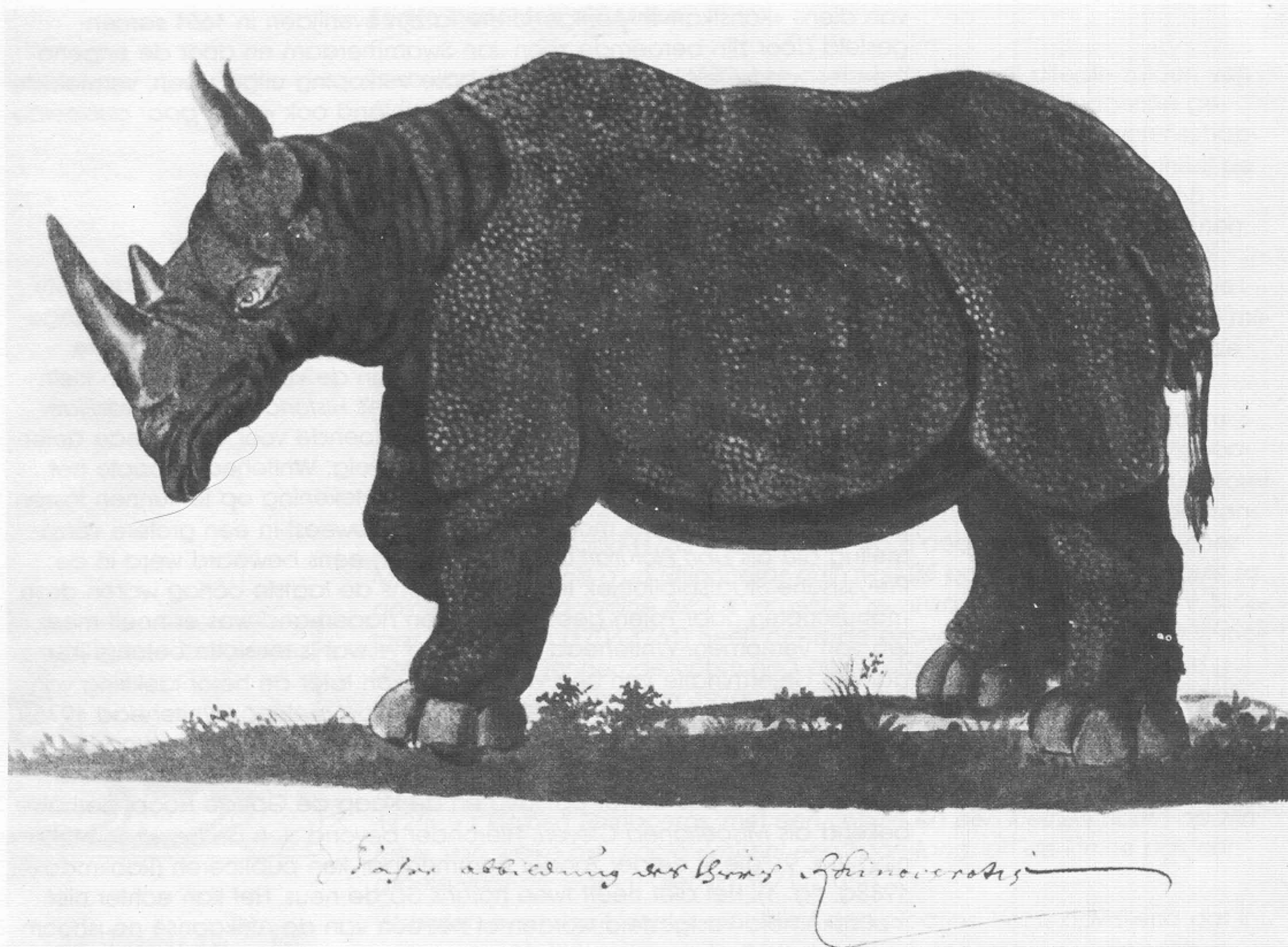

9. De neushoorn in de *Miscellanea Cleyeri*, mogelijk de eerste afbeelding van een Sumatraanse neushoorn (Jagellon Bibliotheek, Krakow).

verschillende verzamelingen. Ze worden allemaal toegeschreven aan Hendrik Claudius. De Johannesburg Public Library bezit sinds 1953 de *«Icones Plantarum et Animalium»* (MacNae & Davidson 1969). Deze collectie bevat 433 genummerde folios met vooral afbeeldingen van planten, maar ook 65 van dieren (afgebeeld door Kennedy 1967). Eén daarvan is 418, de «Rhynoceros» waarop een dier dat met moeite als een neushoorn te herkennen is (fig. 10). De twee horens zijn echter geenszins zo duidelijk weergegeven als verwacht had mogen worden van een ooggetuige.

Jan Wandelaar in 1727

De eerste gepubliceerde plaat die zonder twijfel een Afrikaanse neushoorn voorstelt, verscheen in 1727 in een boek van Peter Kolb. Op 10 oktober 1675 werd Kolb in het duitse Dörflas geboren. Dertig jaar later, op 12 juni 1705,

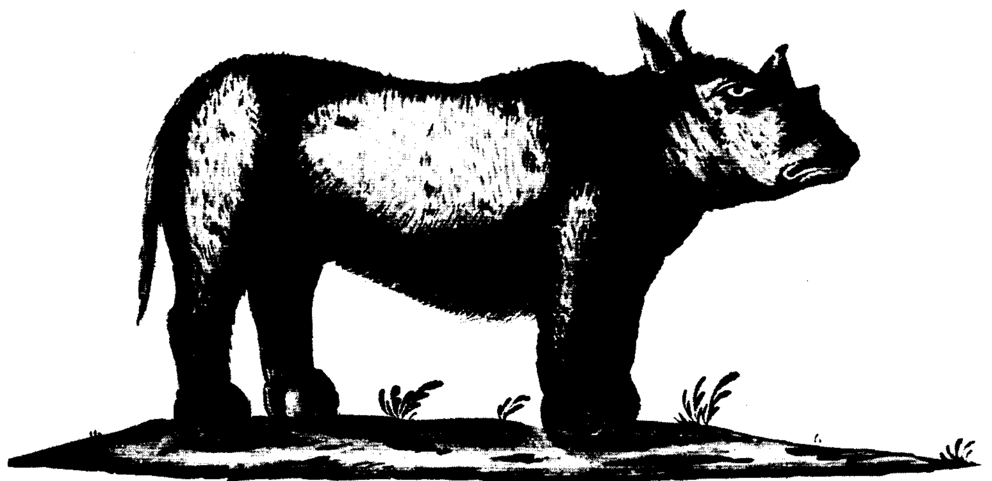

9. De neushoorn in de *Miscellanea Cleyeri*, mogelijk de eerste afbeelding van een Sumatraanse neushoorn (Jagellon Bibliotheek, Krakow).

verschillende verzamelingen. Ze worden allemaal toegeschreven aan Hendrik Claudius. De Johannesburg Public Library bezit sinds 1953 de «*Icones Plantarum et Animalium*» (MacNae & Davidson 1969). Deze collectie bevat 433 genummerde folios met vooral afbeeldingen van planten, maar ook 65 van dieren (afgebeeld door Kennedy 1967). Eén daarvan is 418, de «Rhynoceros» waarop een dier dat met moeite als een neushoorn te herkennen is (fig. 10). De twee horens zijn echter geenszins zo duidelijk weergegeven als verwacht had mogen worden van een ooggetuige.

Jan Wandelaar in 1727

De eerste gepubliceerde plaat die zonder twijfel een Afrikaanse neushoorn voorstelt, verscheen in 1727 in een boek van Peter Kolb. Op 10 oktober 1675 werd Kolb in het duitse Dörflas geboren. Dertig jaar later, op 12 juni 1705,

10. De «Rhynoceros» getekend door Hendrik Claudius in zuidelijk Afrika rond 1685 (Africana Museum, Johannesburg).

arriveerde hij aan de Kaap om voor baron Bernhard Friedrich von Krosigk astronomische en metereologische waarnemingen te doen. De baron was kennelijk niet tevreden over de resultaten, want in 1707 hield hij op geld te sturen en Kolb trad in dienst bij de V.O.C. Hij bleef tot 9 april 1713 aan de Kaap en stierf in Duitsland op 31 december 1726 (Jopp 1979). Kolb's *Beschrijving van de Kaap de Goede Hoop* is een monumentale compilatie die in 1719 in het duits verscheen. De neushoorn wordt uitvoerig besproken, weliswaar met vermelding van vele traditionele elementen, maar toch duidelijk als tweehoornig. Algemeen wordt vermoed dat de uitgever verantwoordelijk was voor de keuze van de illustraties, want de op plaat IV getoonde neushoorn is gekopieerd van Dürer's houtsnede. In 1727 verscheen de nederlandse editie in twee folio delen. De platen hiervoor werden opnieuw gegraveerd door Jan Wandelaar (1690-1759), die tijdens de uitvoering van deze opdracht «een tekening verkreeg van (Caspar) Com-

11. De eerste goed herkenbare tekening van een Afrikaanse neushoorn gegraveerd door Jan Wandelaar (in Kolb 1727) (Zoologisch Museum Amsterdam).

melinus, aan wie het van de Kaap de Goede Hoop was toegestuurd.» Hij vertelde dit enkele jaren later aan de Londense arts James Douglas, die Holland bezocht en in 1739 geinteresseerd was geraakt in de neushoorn vanwege het levende eenhoornige exemplaar dat toen in Londen werd getoond (Rookmaaker 1976 : 88). Wandelaar gebruikte de tekening van Commelinus (nu onbekend) om de eerste goed gelijkende beeltenis van de Afrikaanse neushoorn te maken (fig. 11). Er was in die tijd een levendig kontakt tussen Nederland en de Kaapse nederzetting. Het is echter geheel onduidelijk wie de neushoorntekening aan Commelin opstuurde of wie hem maakte.

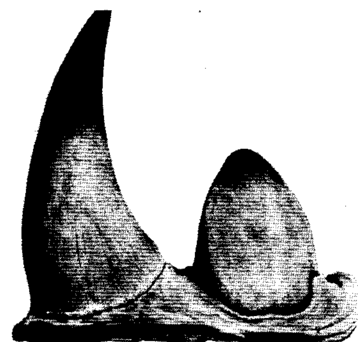
James Parsons, 1743

Eigenlijk zou men verwachten dat nu, rond 1730, alle ingredienten aanwezig waren om in Europa tot de konklusie te komen dat er tenminste twee soorten neushoorns zouden bestaan. Het ontbrak echter aan interesse in het onderwerp, terwijl daarnaast de bestaande informatie zo verward en de invloed van Dürer's houtsnede nog zo groot was, dat men deze stap niet kon maken (Rookmaaker 1981a, 1982). Op 9 juni 1743 hield de Londense arts James Parsons (1705-1770), assistent van James Douglas, een lezing voor de Royal Society waarin hij het dier in Londen in 1739 beschreef. Hij waagde het echter ook de gegevens over verschillende neushoorns te vergelijken en suggereerde dat alle neushoorns in Azië slechts één hoorn zouden hebben en dat er in Afrika exemplaren met twee horens zouden voorkomen (Parsons 1743 : 538). Ook al werd deze konklusie zeer voorzichtig geformuleerd, kreeg Parsons nauwelijks bijval en er zouden nog veertig jaren voorbijgaan voordat men de fundamentele juistheid ervan inzag. Het grote struikelblok, zoals verwoord door Klein in 1751, was dat er wel gegevens bestonden over het aantal horens op de neus, maar dat verder het uiterlijk van de Afrikaanse dieren volkomen onbekend was. Dat was tenminste een duidelijke stelling, die ongeveer samenviel met het begin van een meer gedetailleerde exploratie van het Afrikaanse binnenland, o.a. op botanisch en zoologisch gebied.

In Europa was men nog aangewezen op de horens, waarvan waarschijnlijk langzamerhand een groot aantal in de kabinetten aanwezig was. Sommige hiervan werden in de loop van de 18e eeuw afgebeeld en uitgegeven, door Parsons in 1743 (pl. 2 figs. 7, 8) en in 1766 (pl. 2) (fig. 12), door Klein in 1751 (pl. 2) en door Buffon (1778, pl. 57). Een tot nu toe praktisch onbekend gebleven afbeelding (fig. 13) van een dubbele horen werd gemaakt in de tweede helft van de 18e eeuw door Franz Anton von Scheidel (1731-1801),

12. Een dubbele horen afgebeeld door Parsons in 1766.

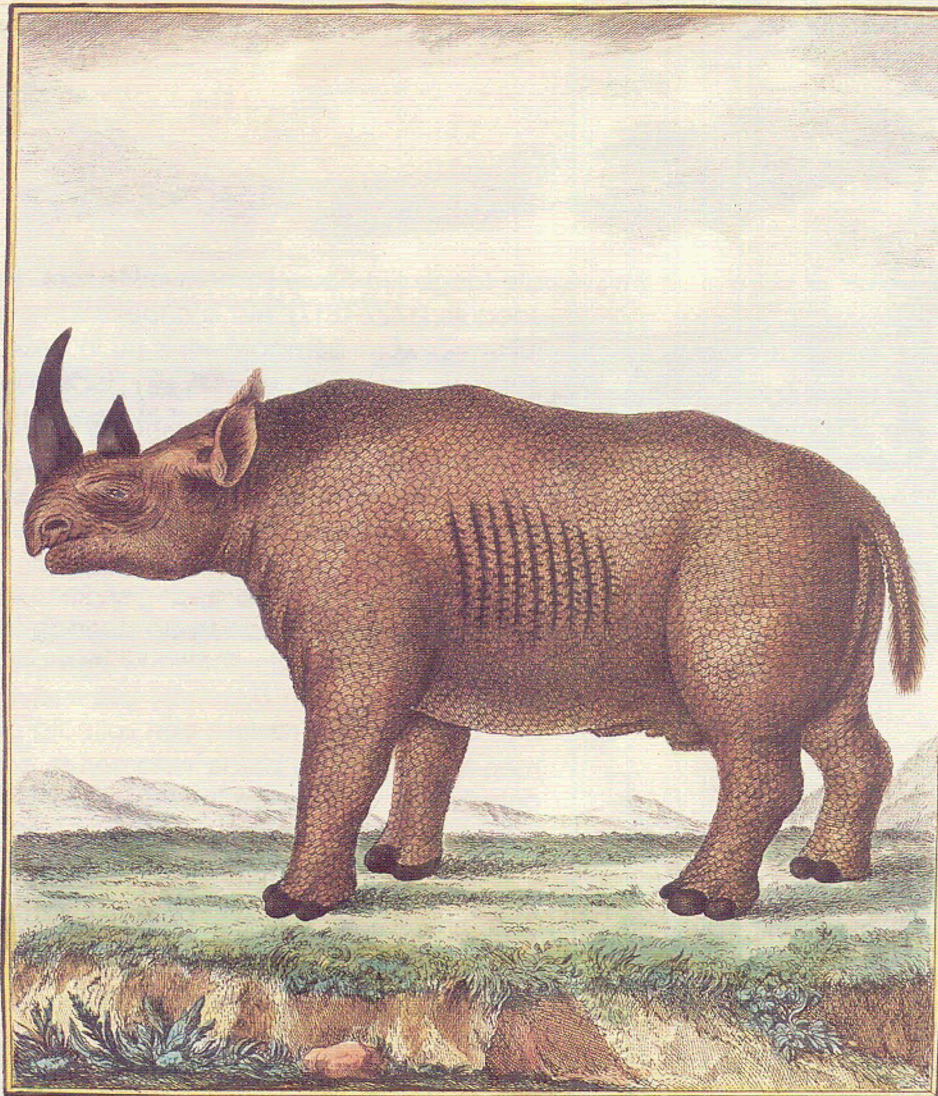
13. Aquarel van een onbekende dubbele horen getekend door Von Scheidel in de 18e eeuw (privé-collectie).

die lange tijd nauw samenwerkte met de botanicus Nicolaus Joseph von Jacquin (1727-1817). Het is onbekend naar welk exemplaar deze waterverf tekening werd gemaakt. Hij is nu in bezit van de heer T.H. Clarke, wiens uiteenlopende resultaten van zijn gedetailleerde onderzoek over de neushoorniconografie binnenkort in boekvorm zullen verschijnen.

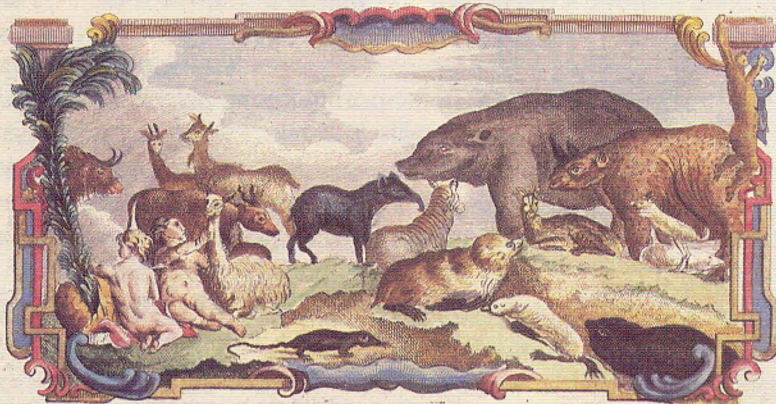
De Kaap de Goede Hoop opengelegd

De grondslag voor een gedegen kennis van het uiterlijk van de zwarte neushoorn werd gelegd in de periode tussen 1770 en 1790. Linnaeus had in het midden van de 18e eeuw een bruikbaar systeem voor de indeling van het planten- en dierenrijk geintroduceerd. Ongeveer tegelijkertijd probeerde Buffon in Frankrijk een volledig overzicht van de dierenwereld samen te stellen. Om beide systemen te completeren, was het nodig de nog onbekende diersoorten in verre, «exotische» gebieden te bestuderen. De Kaap de Goede Hoop was één van de gebieden die voor een dergelijke verkenning in aanmerking kwam. Gelukkig gaf de V.O.C. in uitzonderingsgevallen toestemming, ook aan buitenlanders, om wetenschappelijk onderzoek te doen in het binnenland. De eerste gegadigden waren leerlingen van Linnaeus, nl. Anders Sparrman (1748-1820) en Carl Peter Thunberg (1743-1828). Over de laatste kan ik kort zijn, want zijn reizen in zuidelijk Afrika resulteerden wel in grote kollekties planten en dieren (vooral insekten), maar kennelijk niet in tekeningen.

Sparrman arriveerde op 12 april 1772 aan de Kaap. Na enkele maanden echter werd hem de mogelijkheid geboden om deel te nemen aan de tweede wereldreis van James cook, zodat hij van 22 november 1772 tot 21 maart 1775 andere delen van de wereld bezocht. Na zijn terugkeer in Kaapstad, maakte hij een grote tocht in het binnenland, van 25 juli 1775 tot 15 mei 1776. Hierna reisde hij terug naar Zweden (Gunn & Codd 1981 : 330). Al snel publiceerde hij een aantal korte artikelen, in het zweeds, met beschrijvingen van onbekende Kaapse zoogdieren, waaronder de zwarte neushoorn (Sparrman 1778). Ongeveer dezelfde gegevens vinden we terug in het reisverslag van zijn belevenissen in het zuiden van Afrika, dat in 1783 in het zweeds verscheen en snel daarna in andere europese talen vertaald werd. In dit werk geeft Sparrman een uitgebreid relaas hoe hij op 19 december 1775 twee neushoorns schoot in de buurt van Quammedagga. Hij bestudeerde de anatomie van het kleinste exemplaar. Van het grootste dier nam hij de horens mee naar Zweden voor het museum van de Koninklijke Zweedse Akademie, waarover hij na zijn thuiskomst het toezicht kreeg. Sparrman moet echter meer neushoornmateriaal meegebracht hebben, want in 1779 publiceerde hij een tekening en beschrijving van een neushoornpenis. Zowel het artikel van 1778 als het boek van 1783 werd geillustreerd met een plaat (fig. 14), waarop onderaan een gebrekkig zijaanzicht van de tweehoornige neushoorn staat en erboven een tekening van de schedel. Hiervoor zouden in Afrika gemaakte schetsen als voorbeeld gediend kunnen hebben. Er zijn echter geen goede aanwijzingen dat Sparrman tijdens zijn expeditie tekende en later beweerde hij zelfs dat hij *«was not able to draw the objects of natural history»* (Sparrman 1777). Het moet dus verondersteld worden dat Sparrman de tekeningen op de

LE RHINOCEROS DU CAP.

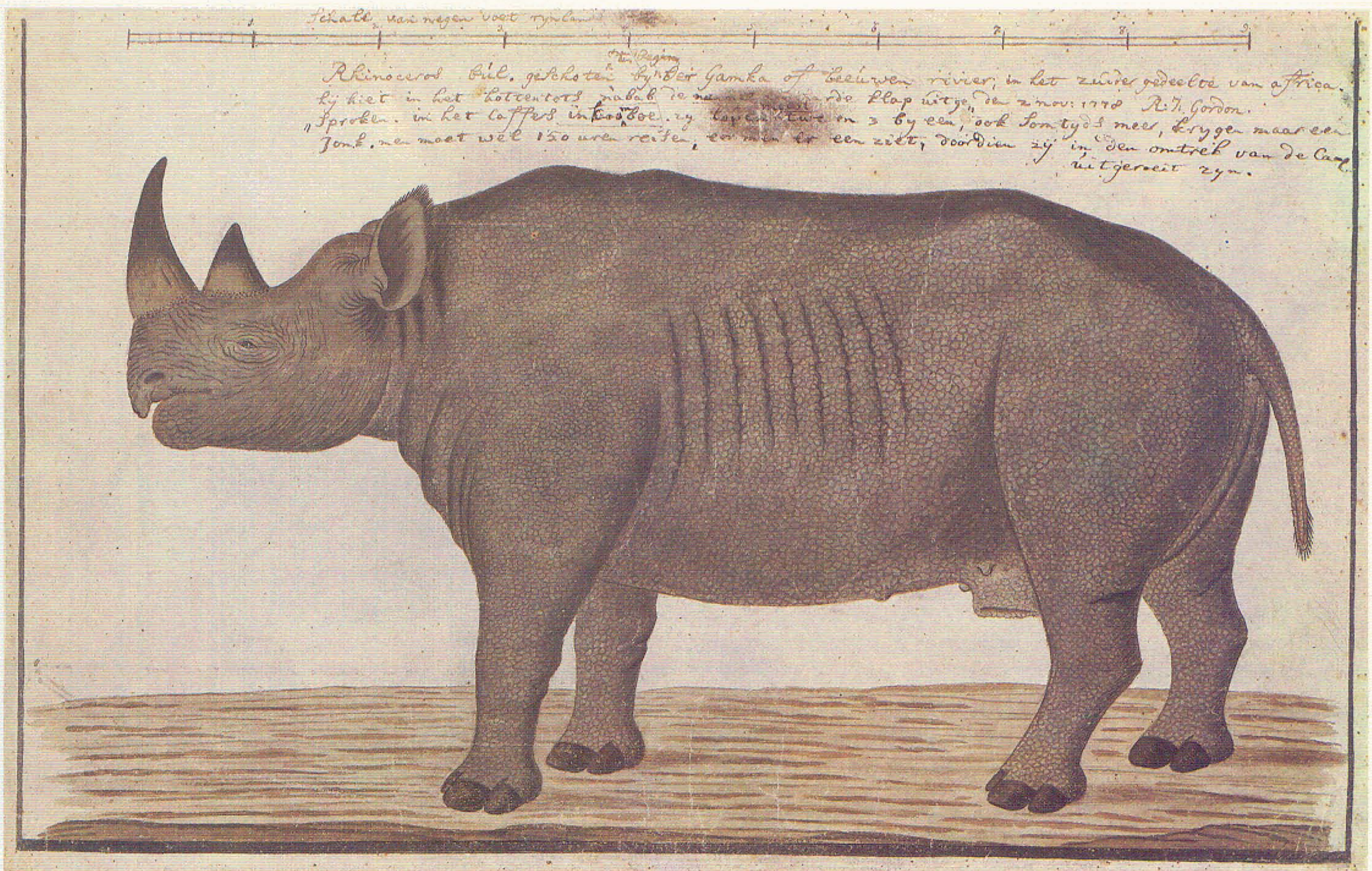

HISTOIRE NATURELLE.

SUPPLÉMENT

A L'HISTOIRE DES ANIMAUX QUADRUPÈDES.

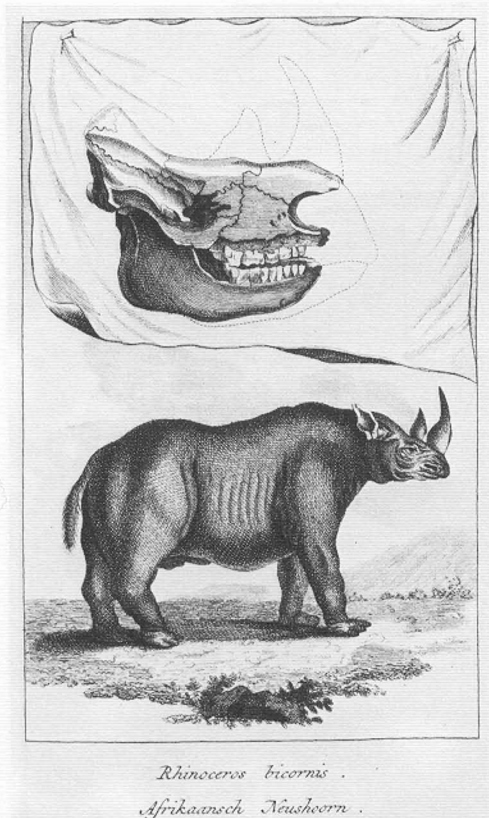
16. Eén van de neushoornschetsen, deze met opgeheven hoofd, in de tekeningencollectie van R.J. Gordon, 1778 (Copyright Rijksmuseum, Amsterdam).

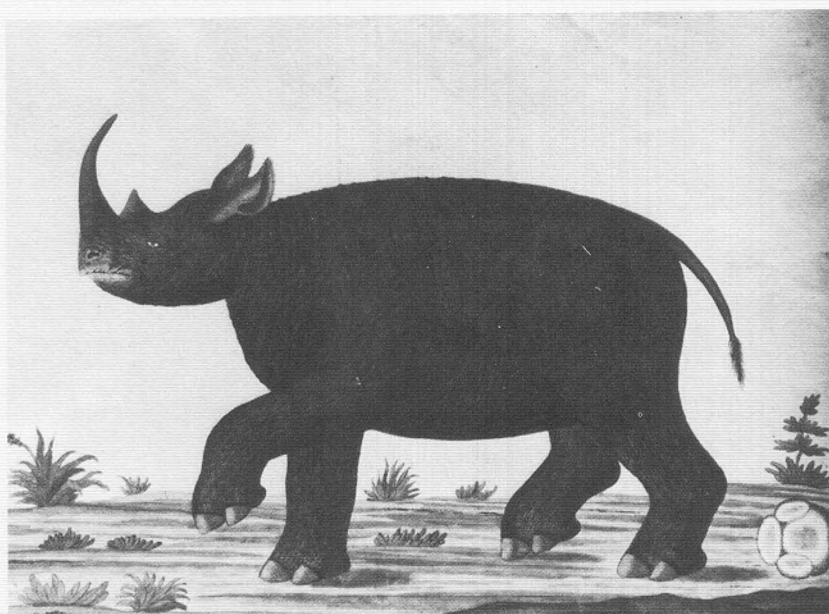
plaat liet maken aan de hand van een meegebrachte huid en schedel. Vorig jaar heb ik in het Naturhistoriska Riksmuseet te Stockholm gezocht naar de dieren die Sparrman terugbracht. Een opgezette neushoorn uit die tijd is onvindbaar. Wel is de afgebeelde schedel aanwezig (no. 1572), zoals werd beschreven door Zukowsky (1965 : 22-27).

De chronologisch hierop volgende tekeningen maken deel uit van de erfenis van Hendrik Swellengrebel Jr. (1734-1803). Hij werd aan de Kaap geboren, maar bracht het grootste deel van zijn leven in Nederland door. Hij bezocht zijn geboorteland opnieuw van 17 februari 1776 tot 7 maart 1777. Tijdens dat verblijf maakte hij drie korte tochten in het binnenland (Hallema 1951, Schutte 1982 : 27). Op 1 november 1776 werd zijn gezelschap in de buurt van de Kleine Visrivier lastiggevallen door een neushoorn. Swellengrebel's metgezel, Hendrik Cloete (1725-1799) schoot het dier. Deze gebeurtenis werd vastgelegd door de meereizende kunstenaar, Johannes Schumacher, die we hieronder nogmaals zullen tegenkomen. De verzame-

◀ 17. De gravure naar Gordon's tekening in de Nouvelle Edition van Buffon's *Histoire Naturelle* geredigeerd door J.N.S. Allamand in 1781 (Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

◀ 18. Vignet in de nieuwe Buffon-editie van 1781 met een nieuwe tweehoornige neushoorn (Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

14. De neushoornplaat in het werk van Sparrman (1778 en 1783), hier gereproduceerd naar de Nederlandse editie van 1787 (Universiteitsbibliotheek Utrecht).

15. Eén van de twee neushoornschetsen in het archief van Hendrik Swellengrebel Jr. (privé-collectie).

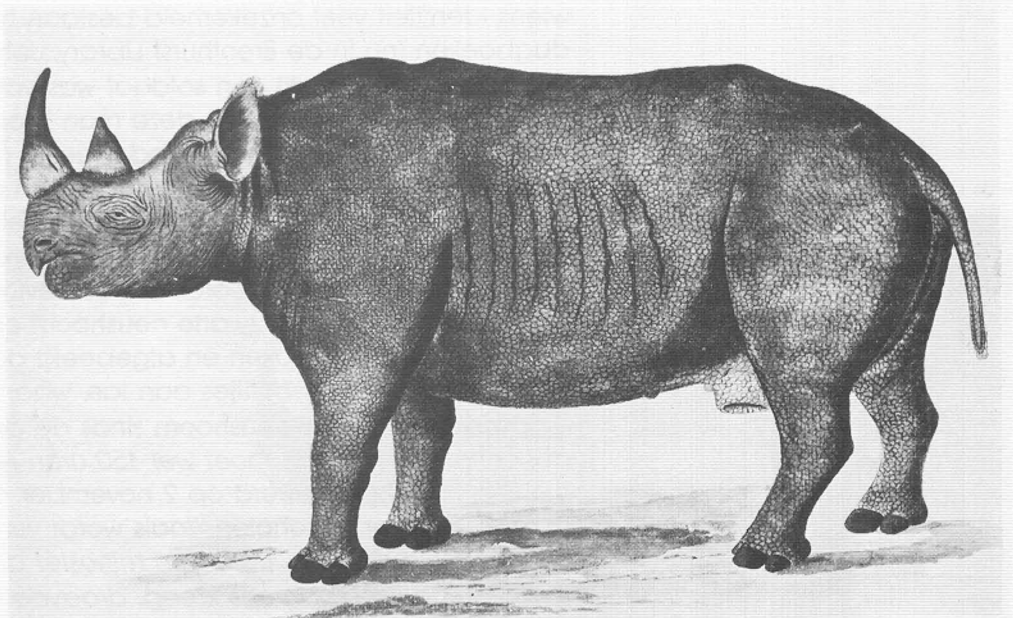
ling handschriften en 67 tekeningen die Swellengrebel's verblijf aan de Kaap illustreren, zijn nog altijd in familiebezit. De tekeningen werden door Hallema (1951) besproken en grotendeels afgebeeld. Daar vinden we ook no. 21 : «De Rinoster Jagt bij de Kleene Visch Revier» (Hallema 1951, pl. 21; ook afgebeeld door Schutte 1982 : 181), waarop de neushoorn, zij het vrij klein, te zien is. In dezelfde collectie zijn nog twee tekeningen (fig. 15), waarop alleen de neushoorn in zijaanzicht is te zien. Deze drie neushoorns zijn onderling praktisch identiek.

Robert Jacob Gordon

Belangrijk was de bijdrage van Robert Jacob Gordon (1743-1795), de nederlander van schotse afkomst die van 1 juni 1777 tot zijn overlijden aan de Kaap verbleef. Hij arriveerde als kapitein in het leger en werd in 1782 bevorderd tot aanvoerder van de troepen. Tijdens zijn eerste jaren aan de Kaap maakte hij drie lange expedities in het binnenland (Rookmaaker 1980). Daarbij moet hij vergezeld zijn geweest door een tekenaar, over

wiens identiteit veel onzekerheid bestaan heeft. De recent herontdekte dagboeken (nu in de Brenthurst Library, Johannesburg) laten echter geen twijfel bestaan, dat dit een soldaat was van duitse afkomst, Johannes Schumacher. Over het leven van deze man is eigenlijk niets bekend. Gordon tekende mogelijk ook zelf en in ieder geval moet hij Schumacher aktief begeleid hebben, gezien de kwaliteit van de tekeningen, die in het algemeen hoger is dan die gemaakt voor Swellengrebel. Gordon's verzameling van 455 tekeningen (fig. 16) is nu in het Rijksmuseum te Amsterdam (Rookmaaker 1981b). In deze Gordon-Atlas bevinden zich twee tekeningen met een zijaanzicht van de zwarte neushoorn en een aantal anatomische schetsen, allen besproken en afgebeeld door Cave & Rookmaaker (1977). Gordon voegde hier notities aan toe, waaruit o.a. blijkt dat het verspreidingsgebied van de neushoorn sinds de dagen van Jan van Riebeeck geslonken was : *«men moet wel 150 uren reisen, eer men er een ziet.»* Het dier op de tekening werd op 2 november 1778 bij de bron van de Gamka- of Leeuwenrivier geschoten, zoals wordt verhaald in het dagboek van Gordon voor die dag : *«Quam een rhinoster digt bij onse wagen lopen. dog zodra hij de wind van ons kreeg, draayde hij af. twe van mijn hottentotten zogten hem te schieten, dog hij draafde snel door ruikende twemaal na de grond. Wij sagen dat drie jagers hen na setten. Hij liep wind op en zij reden hem agter na zelfs opzij sonder dat hij hun sag. eindelijk sag ik eenige kruiddamp van een hoogte daarop gegaan was. en kort daarna kwam j : herm. viljoen, j : jacob kruger en dolf bronkhorst ons seggen dat zij een rhinoster bul geschoten hadden. viljoen had hem op 118 toe de doodschoot gegeven. dog toen hij na een weinig lopen viel, vertrouwden zij het niet, en gaven hem nog vier schoten. reeden er na toe. tekende, mat en beschreef dit wonderlijk dier. gaan laat in den avondt terug. liet mijn hottentotten bij het dier om hem morgen af te slagten. Hij begon al te swellen. zij een middelmatig van grote dog volwassen dier.»* (De tekst van Gordon's dagboeken werd bewerkt door Patrick Cullinan en zal mogelijk binnenkort uitgegeven worden.)

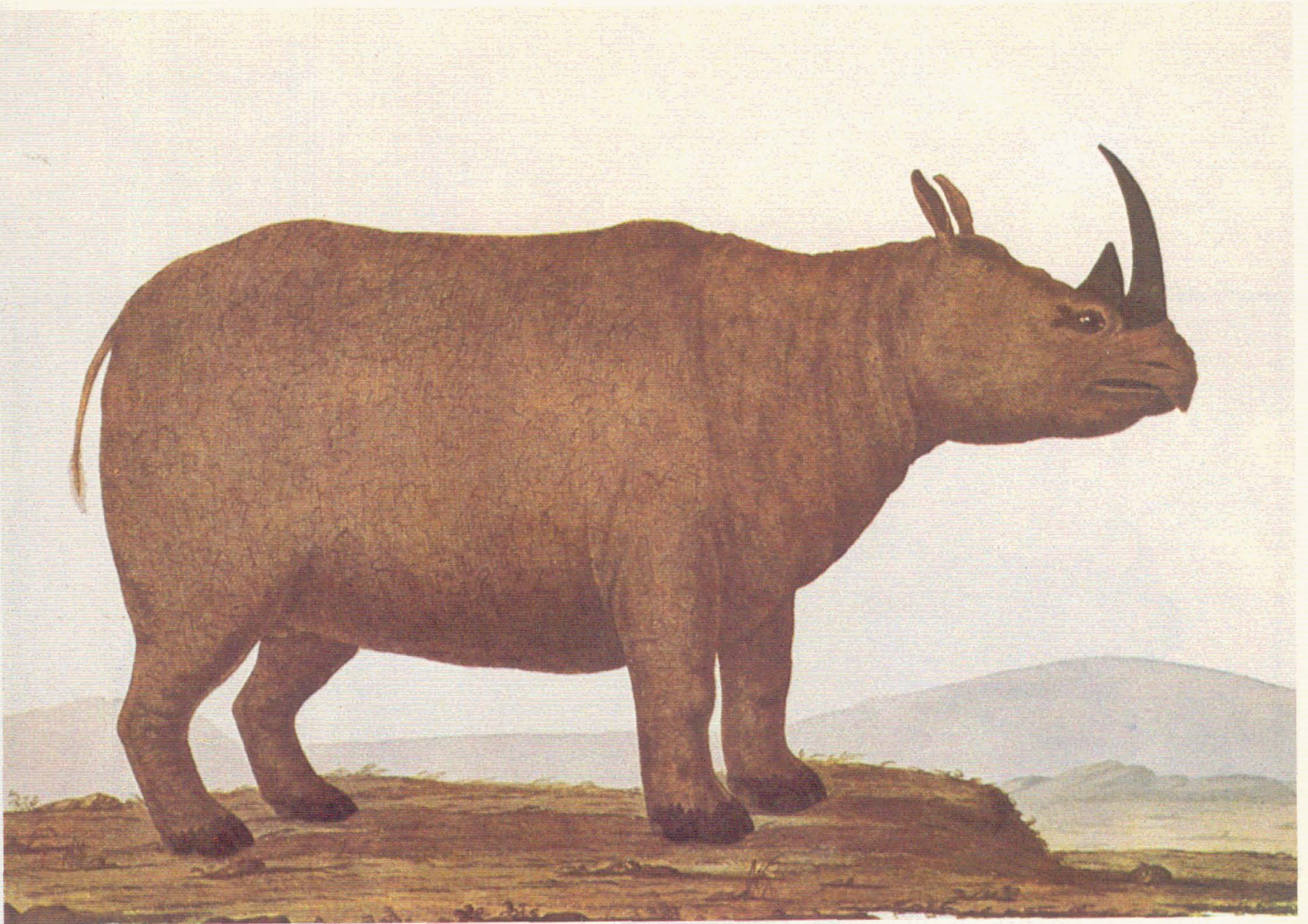
Ook al heeft Gordon nooit kans gezien de resultaten van zijn reizen uit te geven, is wel het een en ander in Nederland bekend geworden. Gordon stuurde in de jaren na 1778 tekeningen, notities, huiden en skeletten naar verschillende personen in Nederland, waaronder J.N.S. Allamand, de eerste hoogleraar in de natuurlijke historie aan de universiteit van Leiden (Rookmaaker 1980). Allamand was juist in de jaren rond 1780 betrokken bij de redaktie van een nieuwe editie van Buffon's *Histoire Naturelle*, die bij J.H. Schneider te Amsterdam in de franse taal verscheen. Hij voegde veertig artikelen toe over door Buffon niet of slecht beschreven zoogdieren, waarbij hij zich in een aantal gevallen uitsluitend baseerde op het materiaal van Gordon. Zo ontstond ook de «Addition aux articles du rhinocéros» in het vijfde supplement (Allamand 1781), waarin het uiterlijk en de tweehoornigheid van de Afrikaanse neushoorn naar voren komen. Bij dit artikel behoorde een plaat (fig. 17), die lijkt op één van de tekeningen in de Gordon Atlas (no. 205) en vreemd genoeg niet spiegelbeeldig is zoals bij een gravure te verwachten was geweest. Op grond van het artikel van Allamand werd in de loop van de 19e eeuw een nieuwe neushoorn beschreven, *Rhinoceros gordoni* Lesson, 1842, vanwege een onnauwkeurigheid in het aantal tanden in de Parijse herdruk (Rookmaaker 1983b : 44). Hier kan ook een

19. De neushoorntekening in de collektie van William Paterson, mogelijk gekregen van Gordon (Black rhinoceros by an unidentified artist, from Vernon S. Forbes and John Rourke (eds.), *Paterson's Cape Travels, 1777 to 1779* – Johannesburg, The Brenthurst Press, 1980, p. 19).

andere afbeelding vermeld worden, eveneens te vinden in het vijfde supplement van de Amsterdamse Buffon-editie. Op een vignet (fig. 18) vinden we daar een tweehoornige neushoorn met spikkels temidden van andere dieren. Het dier is niet erg duidelijk te zien door het zwarte nijlpaard erachter, maar gaat niet terug op Gordon's tekening en moet een ander, minder geslaagd, voorbeeld gehad hebben.

Gordon liet kennelijk meerdere kopiën van zijn tekeningen maken. De exemplaren die hij naar Allamand zond, zijn nooit teruggevonden, hoewel een eendere tekening aanwezig is in de papieren van Petrus Camper (U.B. Amsterdam, hss. A X). Dezelfde neushoornplaat is tevens te vinden bij de tekeningen gemaakt door of voor de Schotse reiziger en botanicus William Paterson (1755-1810), die tegelijk met Gordon in 1777-1779 vier expedities in het Zuidafrikaanse binnenland maakte en daarna terugkeerde naar Engeland. Zijn kollektie zal wel, zoals toen gebruikelijk, uit verschillende bronnen samengesteld zijn. Paterson had goed kontakt met Gordon en het is geenszins te ver gezocht om te veronderstellen dat de neushoorntekening door Gordon aan Paterson werd gegeven. Deze kollektie wordt sinds 1930 bewaard in de Brenthurst Library te Johannesburg en werd kort geleden besproken door Forbes & Rourke (1980, neushoornafbeelding in kleur op blz. 19). De houding van de neushoorn (fig. 19), met opgeheven hoofd, lijkt erg op Gordon Atlas no. 205, hoewel de vorm van vooral de voorste hoorn iets verschilt.

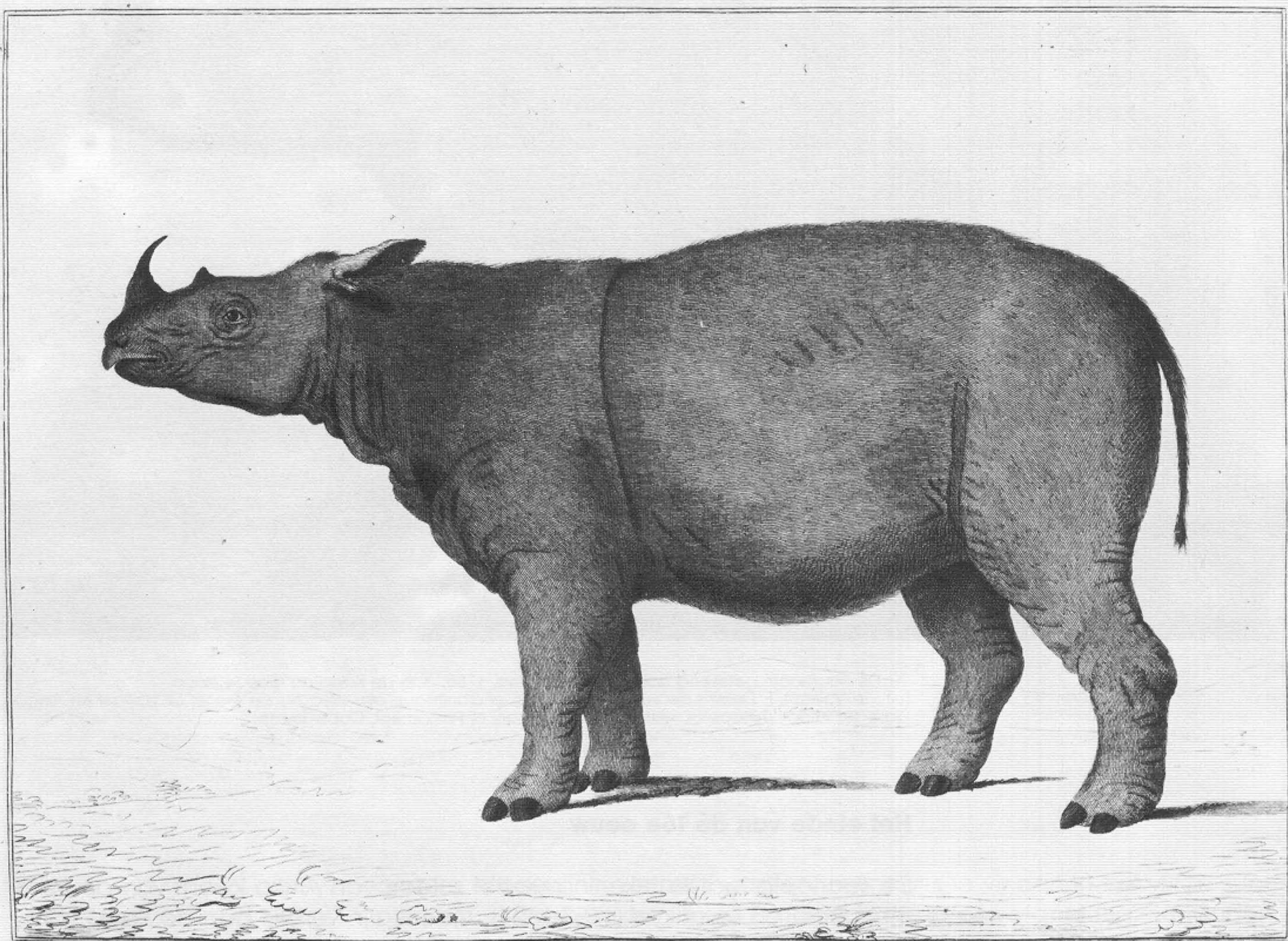

20. De neushoorn getekend door F. Levaillant, ca. 1785, aan de Kaap de Goede Hoop (uit : Le Vaillant, F. *Dessins de vues, de peuples, et d'animaux, des voyages de Monsr. Le Vaillant en Afrique*, Plate 101, Black rhinoceros, watercolour – Library of Parliament, Cape Town).

Het einde van de 18e eeuw

De voorlopig laatste tekening uit het zuiden van Afrika kwam van de fransman François Levaillant (1753-1824). Tijdens zijn verblijf aan de Kaap van april 1781 tot juli 1784 maakte hij twee expedities in het binnenland. Hij vertelde zijn lotgevallen in twee werken (Levaillant 1790, 1795) die byzonder populair werden. Zijn speciale interesse ging uit naar vogels en hij publiceerde de ornithologische resultaten van zijn reizen en van verdere onderzoekingen in Europa in de zesdelige *Histoire Naturelle des Oiseaux d'Afrique* (1796-1808), waarin 283 vogelsoorten beschreven werden en afgebeeld op 300 platen. Zijn werk is in de loop der jaren sterk geprezen voor de schoonheid ervan en fel bekritiseerd vanwege de onnauwkeurigheden en chronologische wanorde van het reisverslag. Enkele van de tekeningen, die Levaillant tijdens zijn leven weggaf of bij zijn overlijden achterliet, werden in 1963 door de Library of Parliament te Kaapstad aangekocht. De daar aanwezige tekening (fig. 20) van een zwarte neushoorn (Meester 1973, pl. 101) is geheel origineel, maar veel minder geslaagd dan die van Gordon. De horens staan dicht tegen elkaar. Levaillant vermoedde dat de neushoorn was uitgestorven in de Kaapkolonie, hetgeen niet waarschijnlijk is gezien het succes van Gordon slechts enkele jaren tevoren. Hij zag de dieren slechts ten noorden van de Oranje Rivier in het zuiden van Namibië (Levaillant 1795, III : 53).

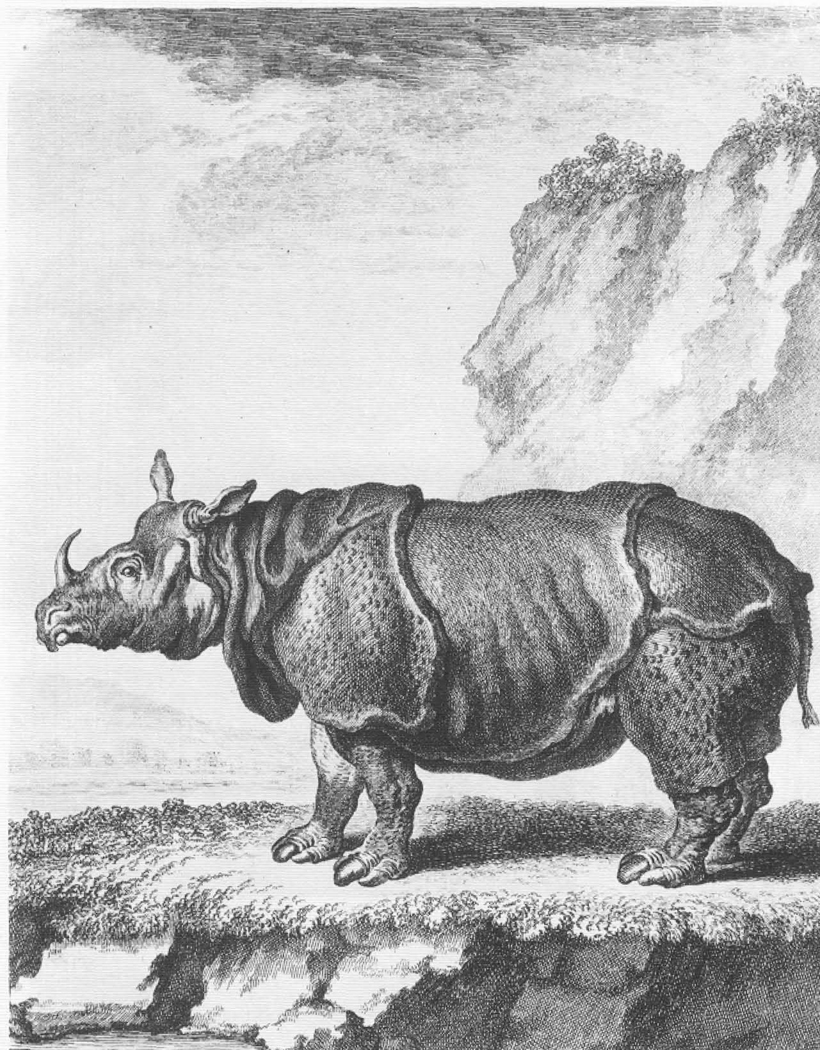
Dankzij de onderzoekingen in het Kaapse binnenland, vooral van Sparrman en Gordon, viel er over het uiterlijk en het aantal horens van de Afri-

21. De Sumatraanse neushoorn getekend door William Bell en gepubliceerd in 1793.

kaanse neushoorn niet meer te twisten. De vermoedens over de soortsverschillen die Parsons in 1743 geopperd had, werden nu gestaafd en met feiten onderbouwd door de groningse professor, Petrus Camper (1722-1789). Hij ontving in augustus 1771 de hoofdhuid en schedel van een Kaapse neushoorn als gift van de toenmalige goeverneur, Baron van Plettenberg. Op grond van dit exemplaar en de nieuwe gegevens kon Camper twee neushoornsoorten onderscheiden, de één Aziatisch met één hoorn en grote huidplooien, de ander Afrikaans met twee horens en zonder plooien (Camper 1782 : 180). Camper publiceerde bij zijn monografie over dit onderwerp verscheidene platen van de door hem onderzochte schedel. Hiermee was tenslotte de langdurige controverse over het aantal horens van de neushoorn opgelost en werd ook de weg gebaand voor nauwkeuriger onderzoek, dat zou leiden tot de beschrijving van de andere soorten (Rookmaaker & Visser 1982).

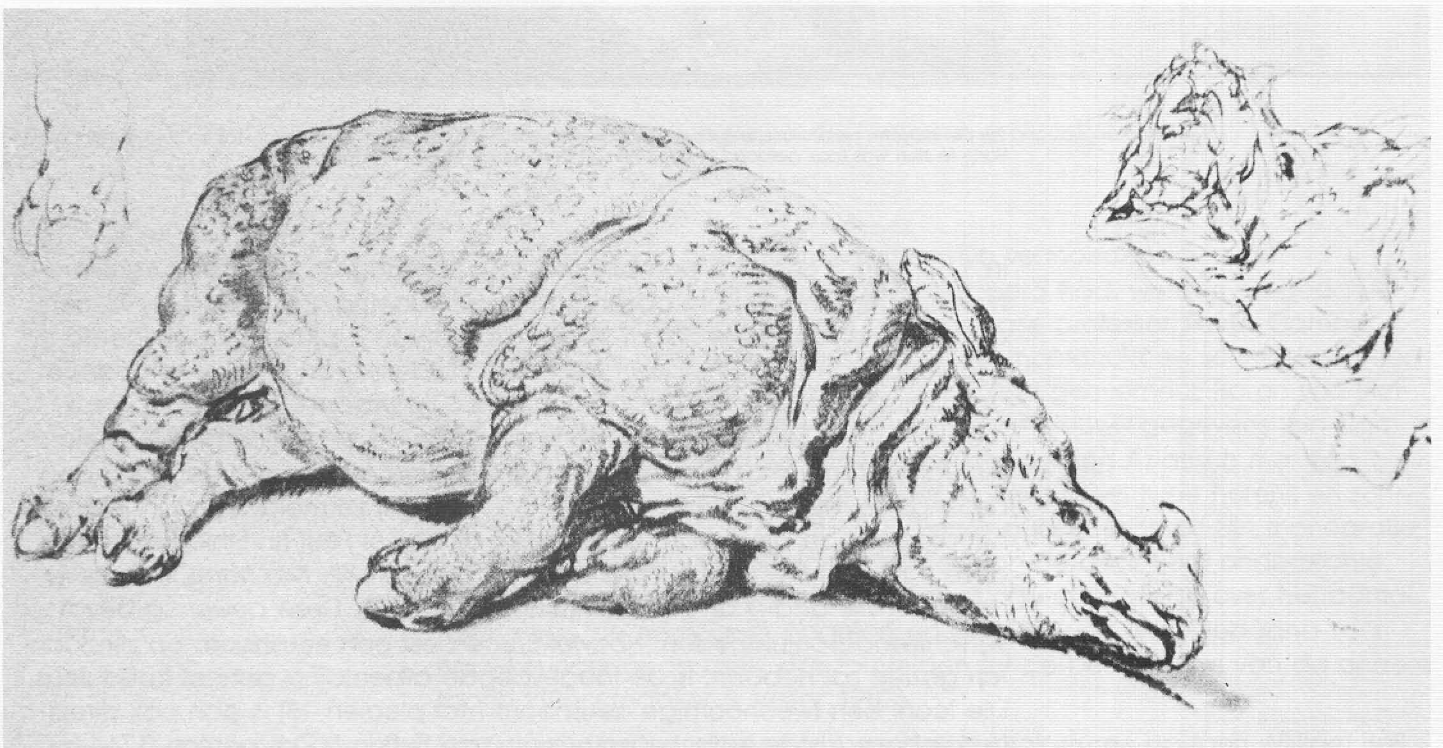
Het leverde derhalve geen taxonomische problemen op toen William Bell

22. De Indische neushoorn in Buffon's *Histoire Naturelle*, 1764, naar het exemplaar dat in 1749 levend in Parijs te zien was (ook getoond in fig. 4 en 24) (Zoologisch Museum Amsterdam).

in 1792 vanuit Sumatra een beschrijving, tekening en schedel van een tweehoornige neushoorn opzond. Dit materiaal (fig. 21) werd in 1793, zonder wetenschappelijke naam, en vergezeld van 3 platen gepubliceerd in Engeland (Bell 1793), hetgeen de eerste duidelijke en tegelijk voldoende aanwijzing was voor het bestaan van de Sumatraanse neushoorn (Rookmaaker 1984). Eén van de eerste gedetailleerde en geïllustreerde berichten van een neushoorn in het noordoosten van Afrika werd gegeven door de engelse reiziger James Bruce (1730-1794). Hij vermeldde in zijn tekst dat het afgebeelde dier kwam uit Tcherkin, bij Ras el Feel (in Ethiopië) en dat deze figuur *«is the first that has been published with two horns, it is designed from life, and is an African»* (Bruce 1790 : 87). Deze bewering bevat verschillende onjuistheden. Hoewel Bruce best een neushoorn op zijn tochten gezien zal hebben, is de toegevoegde afbeelding geheel frauduleus. Die toont een tweehoornige neushoorn met plooien. Hij is dan ook direkt herkenbaar als de Indische neushoorn van Buffon & Daubenton (1764, pl. 7)

Tom 5 Pl 25
RHINOCEROS D'AFRIQUE

25. De neushoorn van fig. 24 is hier voorzien van een tweede hoorn.

◀ 23. De «dubbelhoornige» neushoorn van Bruce (1791) naar het voorbeeld van fig. 22.

waaraan een tweede hoorn werd toegevoegd (fig. 22). Het bedrog van Bruce werd overigens reeds zeer snel door Blumenbach (1791 : 283) herkend. Het is geheel onduidelijk waarom Bruce deze plaat (fig. 23) publiceerde, want hij had toch niet kunnen hopen dat dit onontdekt zou blijven. Een eender geval van een toegevoegde tweede hoorn op een afbeelding van een Indische neushoorn is ook bekend in het werk van Johann Elias Ridinger (fig. 24 en 25) rond 1748 (Clarke 1984, Rookmaaker 1982 : 10).

Na het onderzoek van Camper veranderde de richting van de neushoornstudies. De eerste levende zwarte neushoorn kwam waarschijnlijk pas in 1868 in een openbare verzameling, de dierentuin van Londen. In de tussentijd was de neushoorn van de Kaap de Goede Hoop uitgestorven en daarmee de eerst beschreven, en daarom voor taxonomen erg belangrijke «typische», ondersoort van *Diceros bicornis*, die iets groter geweest moet zijn dan de nu nog levende exemplaren (Zukowsky 1965, Rookmaaker & Groves 1978).

◀ 24. De Indische neushoorn door J.E. Ridinger in 1748 in Augsburg getekend.

Literatuur

U. Aldrovandi, *De quadrupedibus solidipedibus*, Bononiae, 1616.

J.N.S. Allamand, *Addition aux articles du rhinocéros*, in G.L. Leclerc de Buffon & L.J.M. de Daubenton, *Histoire naturelle, générale et particulière...*, nouvelle édition, Supplément tome V, Amsterdam, (1781), pp. 9-13, pl. 5.

T. Bartholinus, *De unicornu observationes novae*, Amstelaedami, 1678.

D. Bax, *Zuid-Afrika's eerste openbare verzameling op het gebied van kunst en ethnologie 1764-1821 – schenkers : von Dessin, James Cook, James King*, in : *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, (Nieuwe reeks) 75 (3), 1970, pp. 1-156, pls. 1-31.

W. Bell, *Description of the double-horned rhinoceros of Sumatra*, in : *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 1793, pp. 3-6, pls. 2-4.

J.F. Blumenbach, *Vorrede und Anmerkungen*, in : James Bruce, *Reisen zur Entdeckung der Quellen des Nils in den Jahren 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 und 1773, ins Teutsche übersetzt von J.J. Volkman*, Leipzig, 1791.

J. Bruce, *Travels to discover the source of the Nile, in Egypt, Arabia, Abyssinia, and Nubia*, vol. 5, Edinburgh and London, 1790.

G.L. Leclerc de Buffon, *Addition à l'article du rhinocéros*, in : *Histoire naturelle, générale et particulière, servant de suite à l'histoire des animaux quadrupèdes*, supplément tome IV, nouvelle édition, Amsterdam, 1778, pp. 133-135, pl. 67.

G.L. Leclerc de Buffon & J.L.M. de Daubenton, *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi*, XI, Paris, (1764).

N. de la Caille, *Journal historique du voyage fait au Cap de Bonne-Espérance*, Paris, 1763.

P. Camper, *Natuurkundige verhandelingen over den orang outang; en eenige andere aapsoorten. Over den rhinoceros met den dubbelen horen; en over het rendier*, Amsterdam, 1782.

A.J.E Cave & L.C. Rookmaaker, *Robert Jacob Gordon's original account of the African black rhinoceros*, in : *Journal of zoology*, 182, 1977, pp. 137-156, pls. 1-7, figs. 1-2.

T.H. Clarke, *The iconography of the rhinoceros from Dürer to Stubbs, part I : Dürer's ganda*, in : Connoisseur, September 1973, pp. 2-13.

T.H. Clarke, *The iconography of the rhinoceros, part II : The Leyden rhinoceros*, in : *Connoisseur*, February 1974, pp. 113-122.

T.H. Clarke, *The rhinoceros in European ceramics*, in : *Mitteilungsblatt Keramik Freunde der Schweiz, 89*, 1976, pp. 3-20.

T.H. Clarke, *Two rhinoceros drawings re-attributed*, in : *Burlington Magazine*, October 1984, pp. 625-627, figs. 28-33.

E. de Flacourt, *Histoire de la grande isle Madagascar*, Paris, 1661.

V.S. Forbes & J. Rourke, *Paterson's Cape travels 1777 to 1779*, Johannesburg, 1980.

M. Gunn & L.E. Codd, *Botanical exploration of southern Africa*, Cape Town, 1981.

A. Hallema, *Die Kaap in 1776-1777 : akwarelle van Johannes Schumacher uit die Swellengrebel-argief te Breda*, 's Gravenhage en Johannesburg, 1951.

D. Heikamp, *Seltene Nashörner in Martin Sperlichs Nashorngalerie und anderswo*, in : *Festschrift für Martin*

Sperlich, Tübingen, 1980, pp. 301-325.

A. Herport, *Reise nach Java, Formosa, Vorder-Indien und Ceylon 1659-1668, neu herausgegeben nach der zu Bern... im Jahre 1669 erschienenen Originalausgabe*, Haag, 1930.

J. Jonston, *Naeukeurige beschrijving van de natuur der vier-voetige dieren...*, Amsterdam, 1660.

W. Jopp (ed.), *Unter Hottentotten, 1705-1713 : die Aufzeichnungen von Peter Kolb*, Tübingen und Basel, 1979.

R.F. Kennedy, *Catalogue of pictures in the Africana Museum*, vol. 2, Johannesburg, 1967.

S. Killermann, *Das Einhorn und Rhinozeros*, in : *Deutscher Hausschatz in Wort und Bild*, 34, 1908, pp. 580-582.

S. Killermann, *A. Dürers Pflanzen- und Tierzeichnungen und ihre Bedeutung für die Naturgeschichte*, Strassburg, 1910.

A. Kircher, *Arca Noë*, Amstellodami, 1675.

J.T. Klein, *Quadrupedum dispositio brevisque historia naturalis*, Lipsiae, 1751.

P. Kolb, *Caput Bonae Spei Hodiernum, das ist : vollständige Beschreibung des Africanischen Vorgebürges der Guten Hofnung*, Nürnberg, 1719.

P. Kolb, *Naaukeurige en uitvoerige beschrijving van de Kaap de Goede Hoop*, Amsterdam, 1727.

G. Langhanss, *Neue Ost-Indische Reise*, Leipzig, 1705.

F. Levaillant, *Voyage dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1780, 81, 82, 83, 84, & 85*, Paris, 1790.

F. Levaillant, *Second voyage dans l'intérieur de l'Afrique par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1783, 84 et 85*, Paris, 1795.

M.M. Macnae & L.E. Davidson, *The volume «Icones Plantarum et Animalium» in the Africana Museum, Johannesburg; and its relationship to the Codex Witsenii quoted by Jan Burman in his «Decades Rariorum Africanum Plantarum»*, in : *Journal of South African Botany*, 35, 1969, pp. 65-81.

J. Meester, *Le Vaillant's mammal paintings*, in : J.C. Quinton & A.M. Lewin Robinson, *François Le Vaillant, traveller in South Africa and his collection of 165 water-colour paintings 1781-1784*, II, Cape Town, 1973, pp. 1-24.

E.C. Godée Molsbergen, *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd, I : Tochten naar het noorden*, 's Gravenhage, 1916.

J. Parsons, *A letter containing the natural history of the rhinoceros*, in : *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 42, 1743, pp. 523-541

J. Parsons, *A letter on the double horns of the rhinoceros*, in : *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 56, 1766, pp. 32-34.

J.A. van Riebeeck, *Daghregister* (aanteekeningen door D.B. Bosman en H.B. Thom), Cape Town, 1952.

L.C. Rookmaaker, *An early engraving of the black rhinoceros (Diceros bicornis (L.)) made by Jan Wandelaar*, in : *Biological Journal of the Linnean Society*, 8, 1976, pp. 87-90.

L.C. Rookmaaker, *Two collections of rhinoceros plates compiled by James Douglas and James Parsons in the eighteenth century*, in : *Journal of the Society for the bibliography of natural history*, 9, 1978, pp. 17-38.

L.C. Rookmaaker, *De bijdrage van Robert Jacob Gordon (1743-1795) tot de kennis van de Kaapse fauna*, in :

Documentatieblad Werkgroep 18e-eeuw, 46, 1980, pp. 3-27.

L.C. Rookmaaker, *Early rhinoceros systematics*, in : A. Wheeler & J.H. Price, *History in the service of systematics* London, 1981a, pp. 111-118.

L.C. Rookmaaker, *De Gordon Atlas : achttiende-eeuwse voorstellingen van het Zuidafrikaanse binnenland*, in : *Bulletin van het Rijksmuseum*, 29, 1981b, pp. 123-135.

L.C. Rookmaaker, *A story of horns : early views on rhinoceros classification*, in : *Zoonooz*, 55, 1982, pp. 4-10.

L.C. Rookmaaker, *Bibliography of the rhinoceros : an analysis of the literature on the recent rhinoceroses in culture, history and biology*, Rotterdam, 1983a.

L.C. Rookmaaker, *Historical notes on the taxonomy and nomenclature of the recent Rhinocerotidae (Mammalia, Perissodactyla)*, in : *Beaufortia*, 33, 1983b, pp. 37-51.

L.C. Rookmaaker, *Histoire du rhinocéros de Versailles (1770-1793)*, in : *Revue d'histoire des sciences*, 36, 1983c, pp. 307-318.

L.C. Rookmaaker, *The taxonomic history of the recent forms of Sumatran rhinoceros (Dicerorhinus sumatrensis)*, in : *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, 57, 1984, pp. 12-25.

L.C. Rookmaaker & C.P. Groves, *The extinct Cape rhinoceros, Diceros bicornis bicornis (Linnaeus, 1758)*, in : *Säugetierkundliche Mitteilungen*, 26, 1978, pp. 117-126.

L.C. Rookmaaker & R.P.W. Visser, *Petrus Camper's study of the Javan rhinoceros (Rhinoceros sondaicus) and its influence on Georges Cuvier*, in : *Bijdragen tot de Dierkunde*, 52, 1982, pp. 121-136.

I. Rudner, *The earliest natural history museums and collectors in South Africa*, in : *South African Journal of Science*, 78, 1982, pp. 434-437.

G.J. Schutte, *Briefwisseling van Hendrik Swellengrebel Jr. oor Kaapse sake 1778-1792*, Kaapstad, 1982.

A. Sparrman, *An account of a journey into Africa from the Cape of Good Hope, and a description of a new species of cuckow*, in : *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 67, 1777, pp. 38-47.

A. Sparrman, *Beskrifning om Rhinoceros bicornis*, in : *Kungliga Svenska Vetenskapsakademiens Handlingar*, 39, 1778, pp. 303-313.

A. Sparrman, *Description de l'organe de génération du rhinocéros à deux cornes*, in : *Acta Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*, 1779, pp. 64-65.

A. Sparrman, *Resa till Goda-Hopps-Udde*, I, Stockholm, 1783.

J.J. Swammerdam, *Catalogus van een seer wel gestoffeerde Konstkamer*, 1679.

F. Valentyn, *Description of the Cape of Good Hope with the matters concerning it, Amsterdam 1726*, New edition : Cape Town, 1971-1973.

G. Waterhouse, *Simon van der Stel's journal of his expedition to Namaqualand, 1685-6*, London etc., 1932.

P.J.P. Whitehead, *The original drawings for the Historia naturalis Brasiliae of Piso and Marcgrave (1648)*, in : *Journal of the Society for the bibliography of natural history*, 7, 1976, pp. 409-422.

P.J.P. Whitehead, *History in the service of taxonomy : cultural environment of fishes*, in : *Env. Biol. Fish.*, 3, 1978, pp. 153-168.

L. Zukowsky, *Die Systematik der Gattung Diceros Gray, 1821*, in : *Zoologische Garten*, (N.F.) 30, 1965, pp. 1-178.

Dankwoord

Erg veel hulp bij mijn historische neushoornstudies kreeg ik van de heer Tim Clarke, die altijd bereid was zijn resultaten met me te delen. Ik wil ook dr. Peter Whitehead danken voor de afbeelding in Krakow en Patrick Cullinan voor zijn hulp met de dagboeken van Gordon. Mijn reis naar Zweden, gedaan in een ander kader, werd ondersteund door een beurs van de Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek. Tenslotte dank ik de bij de foto's vermelde instanties voor toestemming om dit materiaal hier te publiceren.

Sommaire

Le rhinocéros à deux cornes n'a été représenté que sporadiquement au 16e et 17e siècles. Un dessin non-publié de 1680 montre peut-être un rhinocéros de Sumatra. Jan Wandelaar a publié la première gravure reconnaissable d'un rhinocéros noir dans l'édition hollandaise de la *«Description du Cap de Bonne Espérance»* de Kolb (1727).

Après 1750 la faune de l'intérieur de l'Afrique du Sud a été étudiée plus sérieusement par A. Sparrman, F. Levaillant et R.J. Gordon. Par leurs dessins l'aspect du rhinocéros africain à deux cornes se précise progressivement.

Les dessins et gravures connus sont étudiés dans leur perspective historique.

Summary

The double-horned rhinoceros was rarely depicted during the 16th and 17th centuries. An unpublished drawing (ca. 1680) perhaps shows a Sumatran rhinoceros. Jan Wandelaar published the first recognisable engraving of the black rhinoceros in the Dutch edition of Kolb's Description of the Cape of Good Hope (1727). The fauna of the South African interior was explored more seriously after 1750 by persons like A. Sparrman, F. Levaillant and R.J. Gordon. Through their drawings, the appearance of the African double-horned rhinoceros gradually became better known. The background of the known drawings and published plates is studied in historical perspective.